

отделка которых не была реализована. В статье проанализированы некоторые особенности сотрудничества архитекторов, художников и заказчиков строительства, представлены новые атрибуты сюжетов и авторов некоторых объектов монументально-декоративного искусства.

Ключевые слова: монументально-декоративное искусство, конкурсное проектирование, архитектура Киева XIX – начала XX ст.

Mokrousova O.G. Monumental-decorative art in the Kyiv architecture of the XIX – at the beginning of the XX century: project and realization

The publication is devoted to the study of different aspects of monumental-decorative art in Kyiv architecture of the XIX – at the beginning of the XX century. The study of the archival and bibliographical sources as well as the author's figural researches makes the base of the publication. The special attention applies to the competitive projects of the houses, which monumental finishing was not realized. In the article some features of the architects, artists and building customers collaboration have been analysed. The publication presents new subjects and authors' attribution of some monumental-decorative art objects.

Ключевые слова: monumental-decorative art, competitive planning, Kyiv's architecture of the XIX – at the beginning of the XX century

||| О.В. ХАРЛАН

Народні традиції у релігійному мистецтві Придніпров'я XVII–XVIII ст.

У роботі на підставі розглянутих джерел представлений стан мистецької проблематики релігійного напрямку Придніпров'я у зазначений історичний період.

Ключові слова: Запорозжя, народні промисли, Придніпров'я, релігійні пам'ятки мистецтва та архітектури.

Мистецтво народних промислів існує у багатьох проявах. В одних варіаціях воно повністю співпадає з поняттям народного мистецтва неорганізованих промислів, в інших має форму злиття народного та професійного мистецтва, іноді ж у промислах провідну роль займає професійне мистецтво. Але в кожному з указаних промислів живе й еволюціонує народна традиція [1].

Мистецтвознавчі студії ще не надавали належної уваги традиційним виробам релігійного характеру Нижнього Придніпров'я, оскільки більшість дорогоцінних пам'яток указанного регіону зникли безслідно, а основна маса з уцілілого або похована у музейних запасниках, або й досі залишається неанотованою. Тож, дане дослідження присвячене дослідженню пам'яток мистецтва, виконаних обдарованими народними майстрами, які працюючи в традиційній манері, створили справжні шедеври для декоративного оздоблення православних культових споруд на теренах історичного Запорозжя.

Релігійне мистецтво існувало, насамперед, для задоволення духовних потреб церковних громад. Функціональне використання було найголовнішим критерієм для виготовлення усілякої продукції. Звісно, це впливало як на форму

виробів, так і на їх декоративні риси. Естетичний компонент не розглядався окремо від цілого подібно до того, як і релігія не була окремою частиною життя.

Науковий інтерес до культового мистецтва й архітектури Запорозжя розпочався ще із середини XIX ст., коли була створена перша фундаментальна робота єпископа Феодосія (Макаревського). Для наукового освоєння історії православної культури регіону визначну роль мають праці Г. Розанова, Я. Новицького, В. Машукова, Д. Яворницького й інших, які біли опубліковані наприкінці XIX – на початку XX ст.

Особливості оздоблення церков Нижнього Придніпров'я розглянуті у працях історика Д.І. Яворницького, присвячених дослідженню скарбів давнини Запорізького краю [2]. Роботи Д.І. Яворницького значною мірою базувалися на документальних матеріалах і результатах подорожей Запорозжям. Описуючи архітектурні особливості храмів та їх начиння, Д.І. Яворницький значною мірою спирався на праці єпископа Феодосія та А.О. Скальковського. Хоч у дослідженнях Яворницького міститься велика кількість неточностей, він донині залишається одним із учених, які зробили найбільший внесок у дослідження історії запорозького козацтва і, зокрема, церковного мистецтва та території Вольностей Війська Запорозького.

Окремі пам'ятки церковного мистецтва запорізького краю досліджував історик В.О. Біднов. Як і інші діячі Катеринославської вченої архівної комісії він багато приділяв уваги якраз вивченню історії будівництва запорозьких церков [3].

Військовий В.Д. Машуков збирав матеріали про стародавні пам'ятки колишнього Запорозжя, а з 1890 р. він їх почав ще й фотографувати. Ним було зібрано велику фотографічну колекцію, значну частину якої придбала Катеринославська археологічна комісія в 1910 р. Завдяки цим фотографіям зараз є можливим вивчати пам'ятки південноукраїнського мистецтва, які не збереглися до нашого часу [4].

Дослідженню архітектурно-мистецьких особливостей дерев'яних храмів Нижнього Придніпров'я присвячено певну кількість статей репрезентантів Імператорської Археологічної Комісії [5].

Протягом XX ст. з'явилася низка праць, де, між іншим, мова йшла також про архітектуру та деякі аспекти народного мистецтва Запоріжжя та Катеринославщини [6]. Наведені дослідження здебільшого були зроблені істориками, й вивчення архітектурно-мистецьких рис являло собою лише невелику їх частину, будучи розпорошеними поміж значної кількості історіографічних матеріалів.

Географічні й етнічні особливості території визначають розвиток своєрідної та специфічної культурної традиції. Регіони з індивідуальними природно-кліматичними умовами, етнічним складом, природними ресурсами утворюють своєрідний комплекс зі своїми неповторними рисами.

Південний Придніпровський територіальний комплекс об'єднує басейни Нижнього Придніпров'я, Посамар'я та Поорілля з їх водними шляхами, лісостеповою та степовою зонами, що формують природні кордони системи розселення.

Відомо, що у Придніпров'ї здавна була висока активність етнічного поля. Велика кількість етнічних груп залишала після себе відбитки, більшість впливаючи на створення неповторної самобутньої культурної традиції,

Мал.1. Найвідоміші храмові споруди Нижнього Придніпров'я XVIII ст.: церква в ім'я Архистратига Михаїла у Старому Кодакі (не збереглася) та Троїцький собор у Самарчику (сучасне м. Новомосковськ) до перебудови. Світлина XIX ст.

частинами якої є мистецтво й архітектура. Саме у козацьку добу XVI–XVIII ст. ці традиції набувають певного сенсу. Зріст національно свідомого елементу сприяв розвитку культурного і духовного життя на українських землях. Церковне будівництво набуло певного масштабу, оскільки козацтво виступило у ролі оборонця національної церкви. Багато церков у цей період будувалася на Запорозжі у містечках, селах і козацьких зимівниках [7].

Незважаючи на численні війни та повстання, яких постійно зазнавала Україна в XVII–XVIII ст., та спустошення територій, церковне будівництво не завмирало. Навпаки, якраз у XVIII ст. помічається його кульмінаційний розвиток. Після скасування Січі імперський уряд проводив політику викорінення національної культури, що вплинуло на розвиток мистецтва та церковне будівництво: з початку XIX ст. за наказом Синоду церковне будівництво у національних формах було заборонено.

У середині XIX ст. на теренах Катеринославщини існувало більше 300 дерев'яних церков, окремі храми простояли аж до 30-х років XX ст. (50 дерев'яних церков XVIII ст. існувало ще в 1913 р. [8]).

За радянського часу, коли почалася антирелігійна боротьба, знищення церков – як кам'яних, так і дерев'яних – набуло масового характеру. Точна кількість розібраних і спалених дерев'яних церков Південної України допоки невідома. Зараз у державному реєстрі пам'яток на Півдні України значиться лише 2 дерев'яні церкви козацького часу (Введенська церква у м. Берислав та Троїцький собор у м. Новомосковськ), але є церкви, які не внесені до реєстру пам'яток (наприклад, церква с. Івано-Михайлівка Новомосковського райо-

ну Дніпропетровської обл.). Відтак, важко виявити точну кількість уцілілих пам'яток. За попередніми даними їх збереглося менше 1 % від тієї кількості, яка існувала в 1917 р., і набагато менше 1 % від загальної кількості церков, відомих на даній території в XVII–XX ст.). Деякі з пам'яток загинули зовсім недавно (наприклад, дерев'яна церква с. Підпільного на Новомосковщині була розібрана в 1980–х роках).

Первинні церкви південних регіонів мали багато аналогій з характерними типами житла на даній території. На сьогодні виявлено небагато церков хатнього типу, зі стовповою конструкцією, але в давнину їх існувала велика кількість. У степовій зоні давні церкви були плетені з очерету чи хмизу й обмазані глиною. Всі відомі на сьогодні храми такого типу були невеличкі. На Катеринославщині існували навіть церкви, які нагадували архаїчні найрозповсюдженіші на півдні типи житла – напівземлянку. Їх було зроблено із землі, дерев'яний двоскатний дах таких споруд присипався землею, спираючись на дерев'яні стовпи.

Уже з середини XVIII ст. більшість церков Півдня України будувалися переважно з деревини і вкривалися гонтом, соломою або очеретом. Житло продовжували будувати як і в давнину з невеликим використанням дерева (землянки, напівземлянки, хати з очерету).

Невід'ємною особливістю запорозьких козаків був їхній похідний образ життя. Добре підтвердження цьому – влаштування мобільних храмів Війська Низового. Перед нами не подібність культової споруди, а зразок конкретного її архітектурного типу – походного, переносного, суворо підпорядкованого особливостям степових умов і військового часу. Сам мобільний храм, у свою чергу, був складовим елементом мобільного поселення, являючись центром поселення і знаходячись вище за значенням, ніж житло. Храми даного типу проіснували до початку XX ст., але дослідники культового зодчества не приділяли їм значної уваги, вважаючи їх тимчасовим явищем, а не окремим (мобільним) типом споруд. Тож маємо нагоду ввести до наукового обігу окремий, маловивчений тип культових споруд – мобільний як такий, що мав широке використання на теренах Вольностей Запорозьких, а також на Дону, пізніше – також на Кубані. Дані церкви виконувалися з дерева і влаштовувалися кількома способами залежно від функцій церковної відправи.

Стосовно сталих церковних споруд після опрацювання знайдених матеріалів можна твердити, що фактично на всій території колишнього Запорожжя зустрічалася велика кількість найрізноманітніших дерев'яних храмів. Первинні міграції з Поділля та Середнього Подніпров'я принесли сюди трьохзрубні триверхі церкви (аналоги східно-подільських церков). Також зустрічалися архаїчні типи культових споруд – ротондональні (одно- та двозрубні). Але п'ятизрубний тип церков отримав найбільше поширення на Півдні України.

Унаслідок значних міграційних процесів на теренах Нижнього Придніпров'я з'являлися носії певних культур, з одного боку адаптуючи їх до культури групи, в яку потрапляли, з іншого – за певних умов могли й самі впливати на останню. Тож, у культових спорудах і релігійному мистецтві даної території простежуються риси різних шкіл України. Наприкінці XVIII ст. традиційні елементи в культовій архітектурі поєднуються з класичними. Дерев'яні

верхи церков набирають все більш круглястої форми, змінюється ритміка мас, починають з'являтися портики з фронтонами, але поки-що більша частина народних майстрів продовжує будувати, зберігаючи традиційні форми.

На початку XIX ст. характерне ще більше проникнення принципів і форм класицизму. Хрещаті в плані та перекриття храми зводяться вписаними в квадрат, що характерно для класицистичної архітектури, заламам надають сферичної форми замість традиційної рівної або увігнутої. Не дивлячись ні на які заборони, ще в 1850-х роках у південних поселеннях часто продовжували будувати храми не за «спархціальними» проектами. Ці споруди являли собою синтез традиційних засобів з «канонічними» спархціальними традиціями.

Давні майстри як досвідчені містобудівники ретельно підходили до питання образності дерев'яних храмів, вибираючи місце для будівництва нової святині. Найчастіше дерев'яну церкву будували у центрі села. Щоб церкву було добре видно, її робили набагато вищою за інші споруди [9].

Поруч із церквою, як правило, знаходилася дзвіниця. Іноді в церковних садибах не було дзвіниць, натомість вішалася «било» (металева пластина, що використовувалась замість дзвона) біля головних дверей храму. Із середини XIX ст. (синодальний період) дзвіниці почали прибудовувати до західної сторони церковної споруди; до початку ж XIX ст. дерев'яні дзвіниці розміщували з північної, південної та західної сторони окремо від споруди.

Більшість церков Південної України збудовані із сосни та дубу. Найчастіше для різьблених елементів зовнішнього та внутрішнього вбрання споруд (порівняно з іншими регіонами України дерев'яні церкви Півдня відзначалися простотою і суворістю) використовували соснове дерево.

На жаль, для південного регіону дуже важко виявити вплив породи дерева на довговічність та ступінь деталізації споруд, оскільки порівняно з іншими регіонами України тут мали місце значні історичні події, внаслідок яких часто пам'ятки з дерева зазнавали нищівних руйнувань. Тож, церкви постійно відновлювалися й перебудовувалися, на сьогодні навряд чи є можливим відшукаати дані про існування храмів, що простояли впродовж 100 років без змін.

Кожен із розглянутих нижче мистецьких напрямів відповідав окремим стилям, що мали за основу різні матеріали і технології. Вказані стилі можливо розглядати у вигляді комплексів стійких вимог, за якими послідовно діяв виконавець виробу, працюючи з певним матеріалом. Той, хто знав правила та володів технологічними навичками їх використання в роботі, вважався обізнаним майстром. У вузькому обмеженому традиційному способі вираження художник використовував усе те, що не відповідало правилам, з'єднуючи відомі елементи у нове ціле в межах дозволеного. Ймовірно відхилення виказують необізнаного ремісника, якщо ж більшість споживачів сприймало відхід від правил як покращення традиційних форм, існуючі правила підлягали перегляду.

Що ж до самих витворів мистецтва, на ґрунті яких формується наше уявлення про види традиційного мистецтва, то фактично всі вони у даному випадку відомі з архівних джерел (літературних та іконографічних). Колекційні збірки, що знаходяться у сучасних музеях, не дають повного уявлення про мис-

Мал. 2. Декоративні вироби для оздоблення запорозьких церков (зі збірки Нікопольської Покровської церкви та церкви у с. Гологрушівка). За матеріалами Г. Грачова.

тецтво запорозького часу, тому ми вважаємо за потрібне ввести до наукового обігу раніше невідомі шедеври релігійного характеру.

Обробка деревини та різьблення. Використання декорування та орнаменталізації виробів з дерева на території Південної України відомо здавна. Відомо про існування кількох методів обробки деревини, які були поширені на значних територіях України. Для дерев'яного будівництва давні майстри використовували півкругляки (плениці) та кругляки. Іноді церкви будувалися з цілих деревин, брусів чи колод, розрізаних навпіл (плениць). Дерево могли обробляти сокирою (балки, бруски) або пилкою (терте дерево).

Після проведення досліджень способів обробки деревини в церквах Нижнього Придніпров'я, насамперед за архівними матеріалами та іконографією С. Таранушенка, В. Машукова, Д. Яворницького й інших, можна виділити групу церков збудованих із брусів (під обшивання). Зовнішнє обшивання зрубу зберігало його від дощу чи снігу. Воно робилося із дошок товщиною 13–18 мм, розташованих горизонтально чи вертикально на прикріпленні до зрубу прибивах. При обшиванні зрубу вертикально (таких прикладів зазначено набагато менше) стики між дошками накриваються нащільниками. Коли ж обшивку виконують горизонтально, обшивальні дошки накладають одна на одну (м. Новомосковськ) або укладають у стик без нащільників (м. Нікополь).

Найбільш поширеним був тип в'язань – «впівдерева», помічений на 23 церквах (м. Самарчик, с. Васильківці, с. Старий Кодак, с. Воронівці, с. Петриківці, с. Бабайківці, с. Деревці, с. Гологрушівці, м. Нікополь, с. Миколаївці-Рудевій та інші); тип в'язання «риб'ячий хвіст» помічений лише в церкві м. Новий Кодак (зараз у складі м. Дніпропетровськ).

Зрубна конструкція дерев'яних церков відзначається міцністю. Виведення стін по шнуру з невеликим нахилом, перерозподіл ваги до центру споруди,

використання конструкції костра забезпечували незмінність і жорсткість конструкції. Це робило фактично непотрібним підводити під дерев'яні церкви фундаменти [10].

Раніше старі церкви ставились на стеларі-окорінки (штеларі, стояки, філяри), поставлені сторч. Відомо, що в деяких церквах Півдня України під штеларі клали каміння (колишні млинові жорна). До підвалин, витесаних у чотири грані, які клали на підбудову, прикріплювали дощаті фартухи, для захисту штеларів від замокання. У старих південних церквах зафіксована відсутність фундаментів, перший вінець укладався на наріжні стільці, які закопуються неглибоко, але вище лінії промерзання ґрунту.

Питання розкриття об'єму внутрішнього простору храмів і нормального звучання співу для віруючих у центральному зрубі та бабинці вирішувалося завдяки використанню арок-вирізів у західній стіні центрального зрубу. Відомо, що в хрещатих церквах Півдня України такі арки робили також і в північній та південній стіні центрального зрубу. Оформленню таких просвітів приділялася значна увага. Народні майстри виконували вишукані профілі просвітів-арок, оздоблюючи їх волотами, раковинами, тюльпанами, такими ж, які широко виконували і золотарі, і ткачі, і гончарі, і малярі. Причому кожна галузь мистецтва пристосовувала нові мотиви і композиційні надбання до специфічних вимог матеріалу, характеру техніки його обробки, органічно пов'язуючи нове з традиційним арсеналом засобів, що склалися у процесі вікової практики [11].

Орнаменти що використовувалися на теренах Нижнього Придніпров'я фактично не досліджувалися науковцями. Численні вироби з дерева, іноді прикрашені різьбленням і розписами, мали широке розповсюдження, але через нестійкість погано зберігалися, тому вціліла їх незначна частина. Основна частина ж загинула під час руйнувань і пожеж 1930–х років.

Між декоративним оздобленням дерев'яних культових споруд і оздобленням дерев'яних житлових споруд існувало багато спільного.

Багато про художнє різьблення на дереві можна дізнатися з рельєфних зображень на пічних кахлях, які відтискувалися переважно в дерев'яних формах [12]. Печі влаштовувалися як у житлах, так і церквах. Сучасні археологічні дослідження доводять широке застосування декорованих кахлів для прикрашення печей у XVIII ст. В оздобленні кахлів домінував рослинний орнамент, у якому простежується еволюція ренесансно-барокових впливів, поєднаних із місцевими традиціями. Часто використовувався геометричний орнамент і сюжетні зображення тварин, людей.

Добре відомі дослідникам різьблені сволюки запорозьких куренів. Центральну частину сволюку не порушено профілюванням (оскільки вона найбільше напружена), як правило прикрашали різьбленою «вихровою» розеткою (часто із зображенням хреста), дещо менші розетки розміщували з чотирьох боків. Бокові ж частини профілювали таким чином, що низ мав пів-вала, а боки – по дві чверті. Половину і чверть вала завжди декорували різьбленим крученим орнаментом (вірвовкою), а на боках сволюка часто розміщували іоніки та написи [13].

Мал. 3. Декоративне різьблення на сволоках запорозьких куренів. З малюнку І. Репіна.

Збереглися поодинокі зображення орнаментациї дверей Нижнього Придніпров'я. Різьблення на одвірках було значно дрібнішим, ніж на сволоках, карнизах і скобах, оскільки було розраховане на сприйняття зблизка. Часто при декоруванні одвірків використовували вервечки, буси, півови, а також хмелик (одвірки церков Самарчика та Бабайківки Новомосковського повіту). Також важливу роль в оздобленні мали написи. Найчастіше саме на одвірках писалися імена та прізвища меценатів і майстрів, що приймали участь у будівництві храму.

Загалом, інтер'єри дерев'яних церков Нижнього Придніпров'я виконувалися дуже просто, в суворих чітких рішеннях, без зайвого декорування. Як і в церквах різних регіонів України для декоративного оздоблення тут використовувалися певні типи орнаментів, частина з яких належить до прадавніх часів, решта – привнесена за доби бароко. Серед найбільш поширених у церквах Катеринославщини старих орнаментів слід назвати зубчики, бочечки, кручений орнамент – вервечку (мотузку, віршовку), косицю (плетінку), різноманітні солярні знаки, які символізують Сонце (хрестики, кола), зигзаги, криві, крапки. Можливо, колись зустрічалися тут і орнаменти, які не проілюстровані конкретними прикладами: зірки, шеврони, вовчі зуби, «вазони» (останні С. Таранушенко назвав «гличиком із виноградною лозою»). Вазони – це прадавній символ «древа життя», улюблений мотив у розписах хат і писанок. Солярні знаки – кола з променями різних типів – найбільш широко вживалися у складних орнаментах Катеринославщини в XVIII ст.

Багато старовинних орнаментів, які використовувалися для різьби в дерев'яних церквах, зустрічалися також у житлах і на старовинних писанках. Зокрема, це сонце, яке іноді зображували з простими чи закрученими променями, або оточених крапками (як на карнизі собору в м. Новомосковськ).

В XVIII ст. на Придніпров'ї та Слобожанщині поширеними були орнаментові мотиви, які беруть початок від класичних іоніків і, водночас, схожі на давні «волові очі». Це т.зв. ови чи іюніки. На Катеринославщині відомо 3 різновиди цього орнаменту: повні ови, неповні ови (півови) і перевернуті півови. Відомі приклади поєднання в одній композиції овів одразу кількох типів.

Однією з найголовніших прикрас дерев'яних церков були іконостаси. Більшість відомих на сьогодні іконостасів Південного Придніпров'я мало бароковий характер. За побудовою та композицією вони дуже схожі між собою. Зображення релігійного характеру мають випуклі облямування, оздоблені глибоко рельєфною різьбою. Різьблені рослинні мотиви виконано дуже глибоким рельєфом (горельєфом), який майже переходить у скульптурне зображення. Кожен мотив відділено від сусіднього декоративними перемичками. Царські врата (як і весь іконостас) мали відповідні художні форми й засоби. Дуже складні композиції та глибоке різьблення спричиняло домінування декоративного різьблення над живописом. Виявлені матеріали свідчать про високу майстерність різьбярів дерев'яних іконостасів у церквах Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, храмах м. Новомосковськ, с. Воронівка-Кучеволівка, с. Старий Кодак, с. Воронівка, с. Дмитрівка й інших.

З останньої чверті XVIII ст. добре помітним стає вплив класицизму з його чіткими та строгими формами. Під його впливом декоративно-скульптурна композиція іконостасів Південної України знову набуває характеру суцільної стіни, де основним елементом стають великі площини. Добре відомі іконостаси Катеринославських церков XIX ст. – Воскресенської, Покровської, Успенської, Троїцької, а також Преображенського собору.

Окремо слід зазначити, що різьбленими були лиштви-рами навколо вікон, стовпчики огорожі перед іконостасом тощо.

Значного розвитку набуває різьблення на меблях. Ще із запорозького часу відомі «бокуні», що стояли для старшини біля кліросів у Січовому храмі. Підчас виготовлення простих меблів широко застосовувалося контурне (або плоске) різьблення та геометрична орнаментация, що відома з давнього часу й походить із глибинних народних традицій.

Велика кількість видатних пам'яток церковної архітектури Нижнього Придніпров'я XVIII ст. були п'ятизрубними одноверхими (церкв. Катеринослав, Стара Самара, с. Воронівка), де одна баня символізувала єдність Бога). На жаль, ці церкви маловідомі дослідникам, так само як і хрещаті п'ятизрубні п'ятиверхі храми (м. Нікополь, с. Дмитрівка, с. Романкове) – 5 бань символізували Ісуса Христа і чотирьох Євангелістів. Найбільш відомим на сьогодні є Троїцький собор у м. Новомосковськ – дев'ятидільний дев'ятиверхий (символ дев'яти ангельських чинів), який теж належить до типу хрещатих церков. Все це вказує на те, що в дерев'яній церковній архітектурі Катеринославщини найбільш відомим і шанованим був символ Хреста. Він був також найбільш досконалим з точки зору метричного аналізу та художнього образу.

У цілому ж, розглянуті пам'ятки далеко не вичерпують розмаїття та художньої цінності численних виробів із дерева, але вони демонструють

широкий спектр уживання й розвитку різьблення на Придніпров'ї у XVIII–XIX ст. (мал. 1, 3, 4).

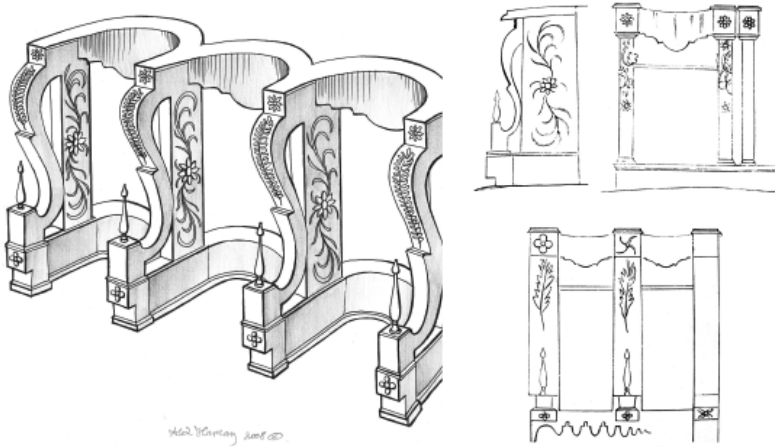
Живопис у релігійних спорудах. У інтер'єрах дерев'яних церков Нижнього Придніпров'я як і в житлових спорудах використовувалися декоративні розписи. В більшості випадків малюнки являли собою стилізовані рослинні орнаменти місцевого походження. Композиції з квітами, зірками та християнськими символами мали тенденцію до поперечної симетрії. Композиційні варіанти що вдалося виявити, на жаль, не численні, але якість виконання та розвиненість композицій дає право твердити про широке вживання живопису в оздоблені давніх культових споруд (церква с. Одиноківки Новомосковського повіту). Монументально-декоративні розписи в дерев'яних церквах XVIII ст. мали фрагментарний характер. Традиційними кольорами при малюванні на дереві (іноді пофарбованому білим кольором) були зелений, червоний, жовтий та блакитний.

На Катеринославщині відомо більше десяти дерев'яних церков XVIII–XIX ст., які були прикрашені монументальним живописом у інтер'єрі. Зустрічалися розписи із зображенням голуба – Святого Духа, Богородиці з немовлям Ісусом, чотирьох євангелістів, янголів (Троїцький собор м. Самарчика). Фрагментарні розписи бань придніпровських церков – це кілька рядів голівок янголів з крильцями, іноді в поєднанні з фігурами янголів і зображеннями янголів у барокових медальйонах, на діагональних гранях нижнього восьмигранника. Іноді розписували фігурами євангелістів похилі клини або вузькі грані стін першого ярусу. Тож, фрагментарні розписи у вигляді окремих фігур розміщувалися частіше у верхніх ярусах церкви або у банях. Згідно з висновками деяких дослідників, канонічні принципи розташування розписів або ікон у храмі були такі: Спас на куполі, євангелісти на парусах. Традиції розміщення в плафоні зображення Спаса або голуба – Святого Духа, а на парусах чотирьох євангелістів були поширені й у кам'яній архітектурі XIX ст. запорізького краю (Хрестовоздвиженська церква (2-а військова) м. Катеринослава).

Як зазначалося вище, основну роль в оздобленні інтер'єрів церков Катеринославщини відіграють багатоярусні іконостаси, тоді як у західних регіонах іноді суцільні площі розписів, які виділяли конструктивні елементи, поєднувалися з низькими іконостасами.

Декоровані іконостаси в Придніпровських церквах особливо контрастували з простотою площин їх стін. Більшість царських врат із відомих зараз іконостасів мали в узагальнених рисах побудову з шести композиційних полів, де центром кожного є ікона. Такі іконописні медальйони в XVIII ст. набувають різних форм (круглі, овальні, восьмигранні тощо).

Порівняно із Західною Україною на Придніпров'ї у XVIII ст. розписи були поширені значно менше, тому специфіка церковного монументального живопису тут не набула поширення. Появу настінного живопису в церквах Галичини та Закарпаття пояснюють їх невеликим розміром і незначною – як щодо церков Нижнього Придніпров'я та Лівобережжя – висотою. Можливо відсутність розписів на стінах більшості церков Катеринославщини можна пояснити ілюзійним викривленням розташованих високо зображень, тобто людина, спостерігаючи такі розписи, сприймала б їх у дуже невіддаленому ракурсі.

Мал. 4. Декоративне різьблення запорозьких «бокунів» що стояли в Січовій Покровській церкві. Реконструкція автора за матеріалами Д. Яворницького.

Часто для посилення художньої виразності внутрішнього середовища церков, окрім розписів, площини стін оздоблювалися іконами та портретами різних розмірів. Із запорозького часу залишилося чимало справжніх живописних шедеврів. Найвідомішими є пам'ятки з фондів Нікопольського державного краєзнавчого музею: ікона Покрови із зображеннями П. Калнишевського та І. Глоби, ікона з аналоя Покровської церкви, портрети братів Якова та Івана Шиянів [14]. Колекція портретів із зібрання Самарського монастиря теж досить відома, – слід згадати портрети Кирила Тарах-Тарловського [15], зображення козацької старшини і, насамперед, чудотворну ікону Самарської Божої Матері – одну з найдавніших ікон колишнього Запорозжя (початок XVIII ст.), відомих сьогодні [16]. На жаль, невідома доля оригіналу цієї пам'ятки, яка певний час зберігалася у Самарській обителі, але нині відомі 5 її копій XIX ст. Найбільш визначною можна вважати копію, що знаходиться у відновленому монастирі; також цікавою є копія з фондів Дніпропетровського художнього музею.

Добре відомо, що на Запорозжі культ Богородиці займав одне з визначних місць. У першій половині XVIII ст., коли створювалася ікона Божої Матері (Самарської), український іконопис переживав останній етап свого розквіту. Майстри орієнтувалися виключно на традиційні зразки, лише модернізуючи їх під впливом нових стильових форм. Такі новаторські прагнення йшли поряд із консервативними тенденціями збереження старих іконографічних еталонів. Це помітно в зображеннях Христа, Богородиці, Св. Миколая й інших. Такий традиційний тип Богородиці бачимо і в Самарській іконі. Проте, на ній уже є відбиток нової епохи: багате драпірування важких тканин помітно динамізоване, хоча постаць ще зберігає колишню площинність і непорушність. Особливістю новизни в композиції цієї ікони є зображення розпіненого на Хресті Спасителя праворуч від Богородиці. Значну площу зображення займає ділянка нижньої

частини, на якій зображено знаряддя страждань Христових: кліщі, цвяхи, молот, терновий вінець тощо. Традиціоналізмом і, разом із тим, великою вишуканістю позначена постать Божої Матері в маєстатичному образі «Цариці небесної» з митрою на голові. Гордим стражданням пройнятий образ Богородиці, обличчя направлене в сторону Христа виражає скорботу, терпіння.

Звичайно, група вказаних пам'яток релігійного та світського живопису потребують ретельного вивчення, оскільки вона дає великий матеріал щодо розвитку живопису на Україні в цілому і в даному регіоні, зокрема.

Обробка металу. Головними засобами художньої обробки металів у XVIII ст. залишаються кування, лиття, карбування та художньо-технічні засоби ювелірної справи. Більшість відомих сьогодні виробів церковного вжитку з металу є творами дрібної пластики (потири, обкладинки книг, іконки, хрестики тощо).

До найбільш видатних таких пам'яток слід віднести срібні шати стародавньої ікони Самарської Божої Матері, що були виконані на замовлення кошового П. Калнишевського в другій половині XVIII ст. Соковитий високий рельєф карбування, вишуканість ліній говорить про високий рівень ювелірної справи на Запорозжі.

Чудовими творами металопластики запорозьких майстрів є монументальні рельєфи із зображенням янголів. Відомі 4 янголи з сурмами, що прикрашали декоративні шпилі дзвіниці церкви с. Романкове. Знайдені численні зображення янголів, що виконували роль лампад і встановлювалися на іконостасах. Такі янголи існували у церквах с. Гологрушівки, м. Самарчика (Новомосковськ), Самарського монастиря й інших.

Велика кількість ювелірів працювали в різних індивідуальних манерах. Відомий дослідник релігійних споруд Лівобережжя С. Таранушенко, вивчаючи декоративне мистецтво поселень Новомосковського повіту (1920–ті роки), знайшов велику кількість майстрів, які займалися виготовленням ювелірних виробів. Він, навіть, склав словничок термінів, що вживалися місцевими фахівцями-ювелірами, а також зібрав відомості про їх інструмент і матеріали для виробів.

Значного поширення в XVIII–XIX ст. набуває техніка невисокого карбування та глибокого гравірування. Ці техніки широко вживалися під час оздоблення царських врат іконостасів, оправи престолів, прикрашення окремих ікон і декорування різноманітного ритуального посуду.

Заслужують на увагу численні оправи євангелій із запорізьких церков. Непоодинокі відомості про них подибуємо в працях Ф. Макаревського, Д. Яворницького, на світлинах В. Машукова. Оправи верхньої дошки переважно мали традиційну п'ятигільну композицію із середником і наріжниками (із зображеннями євангелістів). За такою композицією були виконані євангелія з с. Одиноківка, с. Старий Кодак, Самарського монастиря й інших. Відомо, що з середини XVIII ст. в книжкових металевих оправах на потирах використовувалися форми рококо. Вживався декоративний ефект сполучення білого та позолоченого срібла з кольоровими оксамитами, які майстерно вписувалися у густий ажурний рослинний орнамент. З орнаменту рельєфно виступали різної форми медальйони з рельєфними зображеннями на гладкому тлі. Слід акценту-

вати увагу на пам'ятці з соборної церкви Самарського монастиря, створену на кошти запорізької старшини саме в такій манері.

Найскладнішою формою ювелірної майстерності дослідники вважають дарохранильниці. Добре відома значна кількість таких складних за декоруванням і формою пам'яток. У цих виробках добре простежуються зв'язок із архітектурними формами XVIII ст. Давні дарохранильниці мали просту форму; пізніші набувають вишуканості, пишно оздоблюються. Добре відома запорізька походна дарохранильниця, зображення якої міститься у книзі Д. Яворницького «Запорож'є в остатках старини і преданнях народа» (1888). Пам'ятка мала форму хреста з простим різьбленням і невігнотавим декоруванням. Відомі ранні дарохранильниці, що мали форму хатніх церков і простих тридільних церков. У XVIII ст. дарохранильниці відтворювали форми хрещатих церков і соборів з виразними завершеннями. Композиції таких пам'яток виконувалися у вигляді скульптурних зображень переважно литтям, а орнаментальне оздоблення – карбуванням.

У XVII–XVIII ст. високого рівня набуває монументальне лиття дзвонів. Вони, здебільшого, мали конічну форму, дещо видовжену вертикально, скромно прикрашалися профільованими валиками, які підкреслювали членування частин дзвонів. Іноді дзвони прикрашали написами, де вказувалося ім'я замовника та майстра. До нашого часу збереглися архаїчні типи приладів, що використовувалися замість дзвонів – біла. Вони виготовлялися у вигляді металевих пластин із незначним декоруванням. На сьогодні відомо кілька прикладів бил на теренах Лівобережної частини Придніпров'я.

Слід також згадати й орнаменти надбаневих хрестів на церквах Катеринославщини, які позначаються надзвичайною різноманітністю. Серед них зустрічаються зигзаги, ромби, листочки, солярні знаки, зірочки, рослинні мотиви тощо.

Загалом, із вище наведеного добре видно широке застосування виробів із металу на теренах Запорожжя. В XVIII–XIX ст. з металу виготовлялася досить велика кількість речей церковного вжитку. Для їхнього виготовлення майстри користувалися литтям, ковкою, карбуванням, гравіруванням, штампуванням, тисненням, травленням, позолотою, різьбленням тощо (мал. 2, 6).

Шитво. Як і на решті території України, на Нижньому Придніпров'ї широко використовували тканини як місцевого походження, так і імпортного виробництва. Місцеве виробництво тканин існувало переважно у старих формах (домашнє ткацтво) аж до кінця XIX ст. Найбільше виробляли полотна та сукна. Здавна набуло широкого розвитку домашнє килимарство.

Основою для вишивання служили здебільшого полотно, сукно, оксамит. Вишивку виконували різнобарвними шовковими та простими нитками. Найбільш багаті речі виконувалися сухозліткою – золотою та срібною нитками. Використовувалася різна техніка вишивки. Лінії малюнка, окремі контури виконувалися стібками, кольоровим шовком. Вирізки тканини використовували для сполучення аплікації з вишиванням.

Мал. 5. Живопис і декоративне шитво запорозького часу (із зібрання Нікопольського державного краєзнавчого музею). За матеріалами Г. Грачова.

Добре відомі речі церковного вжитку із Січового Покровського храму, собору Самарського монастиря – це і плащаниця на якій зображено тіло Христа, і різнокольорові фелони та воздухи з символічними зображеннями. Пропорції, трактування, контури, символи та семантика вказаних пам'яток були виконані у визан-

Мал. 6. Дзвони XIX ст. (із зібрання Новомосковського державного краєзнавчого музею). Фото автора, 2006 р.

тійських традиціях, але образотворчі елементи, виконані вишивкою шовковою ниткою, мають живу народну виразність і змістовність. У другій половині XVIII ст. посилюється вплив барокових тенденцій, в образотворчому мистецтві з'являється типаж, неначе вихоплений із народного життя, позначений рисами індивідуальності, у якому дивним чином співіснують риси реалізму та декоративності.

Великого розповсюдження набуває декоративне шиття з геометричним та рослинним орнаментом (видовжені листки, квіти з пелюстками, виноградні китиці тощо). Шитво кінця XVIII ст. знаходить численні аналогії в різьбленні на дереві, кераміці, оздобленні церковних книг, килимарстві. Вибагливий малюнок, підвищена декоративність, динамічність композиції та ускладненість – характерні риси вишивки цього періоду. На численних пам'ятках культового призначення переважає розкішний і різноманітний орнамент, іноді тематичні зображення, навіть, відсутні. Відомі датовані вишивки різнобарвними шовками та простими нитками з колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Вказані пам'ятки містять велике багатство кольорових сполучень і різних орнаментальних форм, пройнятих життєрадісним почуттям. Яскраво помітне нашарування традицій різних часів, до того ж дуже давніх.

У дерев'яних невеликих церквах сила таїнства виражена чи не найсильніше. Затишні камерні напівтемні інтер'єри старовинних церков (с. Старий

Кодак, с. Дерев'яка й інші) сприяли атмосфері духовного очищення набагато сильніше, ніж осаяніть кам'яних храмів, у яких релігійне почуття зазнає впливу зовнішніх ефектів, а до обряду домішується ефект театрального дійства.

У козацьку добу на тлі бурхливих історичних подій на території колишнього Запорозжя склалися місцеві етнографічні особливості, унікальні риси побуту й мистецтва. Економіка краю, побутові потреби та мистецькі уподобання численних переселенців склали й розвивали південноукраїнське декоративно-прикладне мистецтво. Воно виникло на міцній загальноукраїнській основі, яка розвивалася ще з киеворуського часу. Засвоюючи кращі здобутки сусідніх народів і країн, це мистецтво надавало їм рис національної своєрідності. Про це свідчать численні пам'ятки – витвори талановитих українських майстрів, які яскраво поєднували реалізм і декоративність, канон і традицію, засвоюючи кращі досягнення різних періодів і епох.

1. Попова О.С., Каплан Н.И. Русские художественные промыслы. – М.: Знание, 1984. – С. 6.

2. *Еварницький Д.И.* Запорозжє в остатках старини и преданиях народа. – СПб., 1888. – ч. II. – 257 с. + 1 к., 3 іл.; *Він же.* Церковные памятники Запорозжя // Исторический вестник. – М., 1893. – Т. 52. – С. 770–782; *Яворницький Д.И.* Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 583 с.

3. *Бєднов В.* Матеріали для історії церковного устрою на Запорозжє (из архива Екатеринославск. духовной консистории) // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии (далі – ЛЕУАК). Год третий. – Екатеринослав: Тип-я Губернск. земства, 1907. – С. 31–129; *Біднов В.О.* Самарський монастир // Дніпрові хвилі. – 1910. – № 1. – С. 12–15.

4. *Машуков В.* Матеріали к изучению церковной старины Украины. – Х., 1905. – 63 с.; ил.; *Він же.* Опись Екатеринославского Кафедрального Успенского собора за 1830 год // ЛЕУАК. Вып. 6. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1910. – С. 161–193; *Він же.* О построении в 1773–1775 гг. деревянной Преображенской церкви в местечке Аджамке (Херсонской губ. Александрийского уезда): К истории Херсонской епархии // Там само. Вып. 8. – 1912. – С. 52–64.

5. Херсонской губ., г. Берислав. Введенская церковь, 1726 // Известия Императорской Археологической Комиссии. Вып. 44. – СПб., 1912. – С. 40; Екатеринославского у., с. Старый Койдак. Деревянный Михайловский храм XVIII в. // Там само. Вып. 44. – СПб., 1912. – С. 91–93.

6. Краткий отчет об экскурсии, совершенной летом 1904 г. по поручению Московского Археологического Общества студентом Вадимом Щербаковским для фотографирования церковей // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. 1905. (Под ред. графини Уваровой). Т.II. – М., 1908. – С. 87–88; *Новицкий Я.П.* Из церковной летописи // ЛЕУАК. Вып. 6. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1910. – С. 116–128; *Полонська-Василенко Н.* Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Том II. – Мюнхен: Видання «Дніпрові хвилі». – 248 с.; *Вона ж.* Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – 395 с.

7. *Антонович В.Б.* Коротка історія козаччини (Передмова І.І. Глизь). – К.: «Україна», 2004. – 302 с.; *Апанович О.* Церкви на Запорозжі // Розповіді про запорозьких козаків (ред. Москаленко М.Н.). – К.: «Дніпро», 1991. – С. 208–216; *Вечерський В.В.* Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648–1781 рр.): Дис. ... канд. архітектури: 18.00.01 / Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. – К.: 2001. – 189 арк.; табл.; *Вечерський В.* Українські

дерев'яні храми. – К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2007. – 288 с.; *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – 173 с.; іл.

8. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. – Екатеринослав: типография С.И. Барановского, 1914. – 488 с.

9. *Харлан А.В.* Влияние природно-климатических и территориально-исторических факторов на архитектурные и градостроительные особенности деревянных церквей Нижнего Поднепровья // Новини науки Придніпров'я. Архітектура та містобудування. № 7–8. – Дніпропетровськ: ПДАБА, ДДМА, РВА «Днепр–VAL», 2006. – С. 48–53.

10. *Івашко Ю.В.* Досвід комплексного вивчення архітектури дерев'яних церков Київщини на протязі їх формування (IX–XVII ст.): Дис. ... канд. архітектури: 18.00.01 / Київськ. держ. технічний ун-т будівництва та архітектури. – К., 1997. – С. 77.

11. *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Вид-во «Будівельник», 1976. – С. 123.

12. *Тищенко О.Р.* Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.). – К.: «Либідь», 1992. – С. 15; *Репан О., Старостін В., Харлан О.* Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська – К.: Українські пропілеї, 2008. – С. 117.

13. *Юрченко П.Г.* Дерев'яна архітектура України. – К.: «Будівельник», 1970. – С. 154–155.

14. *Харлан О.* Дерев'яна Покровська церква містечка Нікополь: До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості // Художня культура. Актуальні проблеми. Науковий вісник. – Вип. 3. – К.: Видавничий дім А+С, 2006. – С. 461–472.

15. *Харлан О.В.* Кгитор соборної Свято-Миколаївської церкви Самарського монастиря Кирило Тарах-Тарловський і залишки його творіння // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 12. – К., 2007. – С. 203–212.

16. *Харлан О.В.* Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна та мистецька спадщина XVIII–XIX ст. // Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць. Вип. 2. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. – С. 118; *Він же.* Особливості типологічної еволюції дерев'яної храмової архітектури на території Півдня України сер. XVIII – поч. XIX ст. (на прикладі Катеринославської губернії): Автореф. дис. ... канд. архітектури. – Одеса, 2010. – 23 с.

***Харлан А.В.* Народные традиции в религиозном искусстве Приднепровья XVII–XVIII вв.**

В работе на основании рассмотренных источников представлено состояние художественной проблематики религиозного направления Приднепровья в отмеченный исторический период.

Ключовые слова: Запорожье, народные промыслы, Приднепровье, религиозные памятники искусства и архитектуры.

***Kharlan O.V.* Folk traditions in religious art of Prydniprov'ye in 17–18 centuries.**

In-process on the basis of the considered sources the state of artistic problems of religious direction of Prydniprov'ye is presented in a noted historical period.

Key word: Zaporozhzhya, folk trades, Prydniprov'ye, religious monuments of art and architecture.